

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/85422>

Please be advised that this information was generated on 2018-06-23 and may be subject to change.

Publicatie	WPNR: Weekblad voor Privaatrecht, Notariaat en Registratie
Uitgever	Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie
Jaargang	141
Publicatiedatum	15-05-2010
Afleveringsnummer	6843
Titel	Gerechtigheid en rechtshandhaving
Auteurs	Mw. prof. mr. drs. C.H. Sieburgh , Hoogleraar Burgerlijk recht, in het bijzonder de Europeesrechtelijke aspecten hiervan, Radboud Universiteit Nijmegen, vaste medewerker van het WPNR. (C.Sieburgh@jur.ru.nl)
Samenvatting	Handhaving is, mits behoedzaam aangewend, in staat meer rechtvaardigheid en gerechtigheid te brengen. Handhaving dient niet verward te worden met eigenrichting, noch met middelen tot herstel van verstoord evenwicht. Punitive damages voldoen niet aan de waarborgen die het rechtssysteem als geheel biedt. Binnen het privaatrecht kunnen ten behoeve van de handhaving nieuwe en betere oplossingen gezocht én gevonden worden. Zo kan potentiële daders die niet te goeder trouw persoonlijkheidsrechten en andere immateriële belangen schenden, analoog aan de bezitsactie van art. 3:120 en 121 BW, de ontneming in het vooruitzicht gesteld worden van de met de schending te genieten voordelen.
Paginanummers	388-395
 Rubriek	Artikel

WPNR 2010(6843) Gerechtigheid en rechtshandhaving

Gerechtigheid en rechtshandhaving

Handhaving is, mits behoedzaam aangewend, in staat meer rechtvaardigheid en gerechtigheid te brengen. Handhaving dient niet verward te worden met eigenrichting, noch met middelen tot herstel van verstoord evenwicht.

Punitive damages voldoen niet aan de waarborgen die het rechtssysteem als geheel biedt. Binnen het privaatrecht kunnen ten behoeve van de handhaving nieuwe en betere oplossingen gezocht én gevonden worden. Zo kan potentiële daders die niet te goeder trouw persoonlijkheidsrechten en andere immateriële belangen schenden, analoog aan de bezitsactie van art. 3:120 en 121 BW, de ontneming in het vooruitzicht gesteld worden van de met de schending te genieten voordelen.

Genereert handhaving door privaatrecht rechtvaardigheid en gerechtigheid?

‘De stroming ten gunste van te voren veronachtzaamde eisen van gerechtigheid neemt een bijzondere gedaante aan, waar de wet, haar uitlegging door de wetenschap en de toepassing ervan door de rechtspraak niet op een andere inhoud, maar op een efficiëntere handhaving van het recht zijn gericht.’[\[noot:1\]](#)

Inleiding

1. Wat Langemeijer vanaf 1976 in zijn Studiepocket bezig hield was ‘de mate waarin de gerechtigheid zich doet gelden in ons burgerlijk vermogensrecht’.[[noot:2](#)]

In dat kader wijdde hij twee bladzijden aan de, in het in te voeren Burgerlijk Wetboek voorziene, ‘vergemakkelijking van rechtshandhaving’. Het thema rechtshandhaving introduceerde hij onder verwijzing naar de 19e eeuw waarin handhaving werd vereenzelvigd met eigenrichting en beschouwd als ‘een ontkenning van de kostelijke verworvenheid van een deugdelijke rechtsorde’. ‘Het was wat men thans ‘een vies woord’ zou noemen!’, aldus Langemeijer. Voor het Nieuwe BW signaleerde hij de volgende ontwikkeling:

‘Thans heeft men kennelijk oog ervoor gekregen dat het niet alleen een belang is van iemand die ergens recht op heeft dat hij dit recht in een proces erkend zal zien, maar dat het hem nog meer waard kan zijn om snel en zonder omslag zichzelf te kunnen helpen’.

Als voorbeelden noemt hij het in Boek 3 BW geregelde retentierecht[[noot:3](#)], het in Boek 6 geregelde opschortingsrecht en de bereidheid van de rechter in kort geding een verbod op te leggen bij de ernstige dreiging van een onrechtmatige daad.[[noot:4](#)]

Langemeijers begrip van handhaving

2. Langemeijer gebruikte het begrip handhaving ver voor de eerste pogingen het gehele privaatrecht of belangrijke onderdelen daarvan te kaderen binnen het handhavingsgedachtegoed.[[noot:5](#)] In zijn benadering van het onderwerp zie ik een probleem dat ook in het huidige debat opspeelt. Het betreft het niet definiëren van het begrip handhaving. Langemeijer geeft wel drie aanwijzingen voor hetgeen hij associeert met handhaving. Dat zijn: a. eigenrichting of, minder provocerend, zichzelf kunnen helpen, b. handelen als reactie op de niet-nakoming van de wederpartij en c. voorkomen in plaats van herstellen.

Deze drie aanknopingspunten geven natuurlijk niet een compleet beeld. Lastiger is, dat zij evenmin een eenduidig beeld opleveren. Want meent Langemeijer dat alleen sprake kan zijn van handhaving als een partij zichzelf kan helpen? Verstaat hij onder het zichzelf kunnen helpen zowel het inroepen van een retentierecht als het door rechterlijke tussenkomst voorkomen dat een ander onrechtmatig handelt? Klaarblijkelijk beschouwt hij een reagerende handeling van een partij (retentie) op de reeds voltrokken normschending van de wederpartij evenzeer als een handhavend optreden als het vermijden van een normschending door de wederpartij (verklaring voor recht bij dreigende onrechtmatigheid). Herstel, bijvoorbeeld door het inroepen van een retentierecht, valt onder zijn begrip van handhaving. Voorkomen van een normschending is dus niet een noodzakelijk element van Langemeijers conceptie van handhaving.

Handhaving ruim drie decennia later

3. Grofweg gezegd drie decennia nadat Langemeijer de vergemakkelijking van rechtshandhaving constateerde, staat de handhaving in het Nederlandse burgerlijke recht in de schijnwerpers. In grote lijnen wordt dit schouwspel beheerst door hetgeen sinds tweeduizend jaar naar tevredenheid als rechtsmiddel en rechtsgevolg wordt aangemerkt, te betitelen als handhaving en sanctie. Tot op zekere hoogte is daarnaast aandacht voor de introductie van inhoudelijk nieuwe rechtsfiguren of rechtsmiddelen om te ‘handhaven’.

Bij het gebruik van het begrip handhaving wordt door het merendeel der schrijvers geen onderscheid gemaakt tussen voorkomen en herstellen. Het onderscheid tussen het zichzelf kunnen helpen en het verkrijgen van zijn recht door rechterlijke tussenkomst wordt vrijwel niet gemaakt.

4. In het preadvies over handhaving door Nederlands privaatrecht voor de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland hebben J. Kortmann en ik de term handhaving door privaatrecht gereserveerd voor die gevallen waarin het privaatrecht regels kent die als doel hebben de burger aan te sporen af te zien van gedrag dat normen schendt die (mede) strekken ter bescherming van algemene belangen.[\[noot:6\]](#) Een rechtsmiddel met een handhavend doel strekt ertoe dat iemand of iets blijft in de staat of toestand waarin hij (het) zich bevindt c.q. dat wordt voorkomen dat iets geschonden wordt. Het ontmoedigt een norm te schenden door hetzij potentiële schenders de toevoeging van een nadeel in het vooruitzicht te stellen, hetzij hun voor te houden dat het voordeel dat zij met de normschending nastreven zal worden weggenomen. Rechtsmiddelen die zien op herstel van een verstoord evenwicht, zoals de vergoeding van veroorzaakte schade, zijn niet primair op preventie resp. handhaving gericht.[\[noot:7\]](#) Langemeijers opvatting van het begrip handhaving is dus aanzienlijk ruimer dan de mijne. De desbetreffende ambivalentie in Langemeijers benadering (handhaving verstaan als herstel) werk ik in dit stuk niet nader uit.[\[noot:8\]](#)

5. De door Kortmann en mij gegeven omschrijving laat in het midden of handhavende rechtsmiddelen door partijen zelf ingezet kunnen worden of dat zij tussenkomst van de rechter vereisen. Het kan allebei. Als handhaving kan verstaan worden zowel het zichzelf helpen ter preventie van normschendingen (het invoeren van een retentierecht kan worden aangemerkt als het zichzelf helpen, maar is in de gekozen begripsomschrijving geen handhaving, een opschorting is dat wel[\[noot:9\]](#)) als het door tussenkomst van de rechter voorkomen van normschendingen door een ander.

6. Omdat Langemeijer rechtshandhaving in verband brengt met eigenrichting en omdat de negatieve conotatie die dat begrip aankleeft haar schaduw werpt over de gedachtewisseling aangaande handhaving, zal ik hierna aandacht besteden aan eigenrichting. Op grond daarvan ga ik na of handhaving terecht met eigenrichting wordt geassocieerd (nr. 7 - 10). Vervolgens ga ik na of Langemeijer met het aansnijden van de rechtshandhaving als nieuwe vermogensrechtelijke gedachte, een tendens heeft gesignaleerd die inderdaad heeft bijgedragen en zal kunnen bijdragen aan de verwezenlijking van de rechtvaardigheid en de gerechtigheid[\[noot:10\]](#) in ons burgerlijke recht (nr. 11 e.v.).

In 1990 oordeelde de Hoge Raad dat de verzilvering van de aanspraak van een der echtelieden op zijn helft van de huwelijksgoederengemeenschap op grond van de redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar was. De desbetreffende man had zijn oudere en rijkere vrouw vijf weken na het huwelijk vermoord. Het voordeel van het plegen van de moord, namelijk het versneld toevallen van de helft van de huwelijksgoederengemeenschap, werd hem onthouden. Aan deze uitspraak kan de wens om mede met behulp van het privaatrecht normen te handhaven ten grondslag hebben gelegen.

Een behoedzame inzet van de handhavingsgedachte (bijvoorbeeld in de vorm van buitengerechtelijke ontbinding) heeft meer rechtvaardigheid gebracht. Maar er is meer. De handhavingsgedachte heeft de potentie uit het vermogensrecht rechtvaardigheid (en wellicht zelfs gerechtigheid) te genereren. Ter uitwerking van de door de Hoge Raad gelegde basis, belicht ik een voorbeeld van een manier van handhaving die thans niet bestaat, maar die past

in het systeem van het privaatrecht en die aansluit bij de verschillende gerechtigheidsgedachten die achter dit systeem schuil gaan. Het betreft de mogelijkheid om afgifte van winst of voordelen te vorderen in gevallen waarin de benadeelde is geschaad in een persoonlijkheidsrecht of ander immaterieel belang. Anders dan de omstreden figuur van punitive damages[noot:11] past deze oplossing goed in het privaatrecht en bestaan geen bezwaren tegen het gebruik daarvan door particulieren onderling.

Is handhaving eigenrichting?

7. Een van de argumenten tegen een handhavende functie van het privaatrecht is dat handhaving met behulp van privaatrecht eigenrichting in de hand werkt. Het begrip eigenrichting roept onaantrekkelijke beelden op. Te denken valt aan knokploegen die ‘orde op zaken’ stellen en aan het inzetten van ander fysiek, financieel of moreel geweld om de ander tot handelen te dwingen. Maar maakt het inzetten van geweld dwingend deel uit van het concept ‘eigenrichting’? Eigenrichting is volgens Van Dale’s Groot Woordenboek der Nederlandse Taal: het zichzelf recht verschaffen, zonder tussenkomst van de rechter. Een neutrale omschrijving dus, die niet noodzakelijk associaties oproept met onsmakelijke praktijken. Denk bijvoorbeeld aan het recht van een schuldeiser op voldoening van zijn vordering. Niemand zal bepleiten dat dit recht altijd door rechterlijke tussenkomst moet worden afgedwongen. In tegendeel, de stille kracht van het burgerlijke recht ligt primair in zijn vermogen om burgers onderling hun geschillen op te laten lossen.

Wie zoekt naar het begrip eigenrichting in het Engels, komt uit bij ‘self-help’ en ‘to take the law into one’s own hands’. Die laatste omschrijving wordt geduid als ‘to administer justice as one sees fit without recourse to the usual law enforcement or legal processes’. In de Engelse benadering is het zichzelf een recht verschaffen dus niet zozeer waarom het draait, maar zichzelf een recht verschaffen door dit op een ongebruikelijke wijze af te dwingen. De Duitse vertaling van eigenrichting is ‘Selbsthilfe’ of ‘Selbstjustiz’. De Franse ‘se faire justice soi-même’.

8. In de privaatrechtelijke literatuur wordt eigenrichting spaarzaam behandeld. Kaser geeft als kenmerk van ‘Selbsthilfe’ de afwezigheid van rechterlijke tussenkomst:

‘Nur ein Verfahren vor einem staatlichen Gericht ist im strengen Sinn ein Prozeß. Die erlaubte ‘Selbsthilfe’, mit der ein Berechtigter sein Recht ausnahmsweise eigenmächtig ohne gerichtlichen Beistand verwirklichen darf, fällt nicht darunter.’

Hij onderscheidt Selbsthilfe en Eigenmacht. Voor Eigenmacht geldt dat de rechterlijke autoriteit ter bescherming van de algemene orde de uitoefening bewaakt en matigt. Selbsthilfe staat technisch naast de Gerichtshilfe. Klaarblijkelijk gelden ten aanzien van de Selbsthilfe niet de waarborgen van en de bescherming door de rechterlijke autoriteit.[noot:12]

Kenmerkend voor de eigenrichting en het verdedigingsmiddel der noodweer acht Meijers dat het niet ‘de Staatsmacht (is), die nakoming afdwingt, maar de persoon zelf van de tot de prestatie of het nalaten gerechtigde. Hij onderscheidt eigenrichting en noodweer dan ook van reële executie.[noot:13] In zijn onderzoek naar de vraag of eigenrichting in het privaatrecht binnen een goed georganiseerde rechtsstaat geoorloofd is of kan zijn, heeft Rutten het begrip eigenrichting verfijnd en begrensd. De bestraffing van misdaden viel buiten zijn onderzoek. Vormen van eigenrichting die het karakter hebben van vergelding liet hij buiten beschouwing. Hij beperkte zich tot eigenrichting die ten doel heeft civielrechtelijke aanspraken te

handhaven. Als kenmerk van de als eigenrichting gestelde daad noemde hij dat zij bestaat uit het met eigen machtsmiddelen verrichten van handelingen, die het handhaven en verwerklijken van rechten jegens anderen ten doel hebben - met andere woorden executiemaatregelen. Eigenrichting is derhalve private, eigenmachtige executie, de feitelijke verwezenlijking van een recht door gebruik van dwangmiddelen die niet door de overheid ter beschikking worden gesteld. Onder dwangmiddelen vallen zowel directe als indirecte dwangmiddelen. De uitoefening van psychische druk op de schuldenaar valt volgens Rutten niet onder eigenrichting. Als tweede kenmerk van eigenrichting gaf hij dat het bestaan van een recht wordt verondersteld. Eigenrichting is dus niet gericht op het ontstaan van een recht, zoals in het geval van een staking om een loonsverhoging af te dwingen. Het derde kenmerk is dat op een recht inbreuk gemaakt wordt, die met behulp van machtsmiddelen moet worden opgeheven. De rechtsverwezenlijking vergt de medewerking van anderen en deze medewerking moet met geweld worden afgedwongen. Het vierde kenmerk is dat het recht gehandhaafd wordt met eigen rechtsmiddelen, zonder gebruik te maken van overheidshulp. Het entameren van een procedure en later executoriaal beslag laten leggen is geen eigenrichting. Tegen de achtergrond van deze vier kenmerken komt Rutten tot het uitgangspunt dat eigenrichting verboden is.

De uitzondering daarop moet gevonden worden in die gevallen waarin de staatshulp te laat zou komen of anderszins (bijvoorbeeld gezien de aard van het te beschermen recht) tekort zou schieten. Van een noodzaak tot onmiddellijk ingrijpen zal zijns inziens zelden sprake zijn.[\[noot:14\]](#) Vergelijkbaar met Kasers uitwerking is de benadering van Star Busmann. Hij acht de afwezigheid van de ‘tusschenkomst van het staatsgezag’ kenmerkend voor eigenrichting. Handelingen die de wet zelf ter handhaving van recht geoorloofd verklaart (zoals bijv. in art. 714 BW oud (thans art. 5:44 BW)), worden zijns inziens niet eigenmachtig verricht en kunnen niet onder eigenrichting worden begrepen.[\[noot:15\]](#) Zonder nader in te gaan op het begrip eigenrichting, gaat Heyning-Plate uit van een ruime uitleg daarvan. Zij stelt dat de exceptio non adimpleti contractus en het inroepen van het retentierecht vormen zijn van eigenrichting.[\[noot:16\]](#)

Snijders, Klaassen en Meijer zien het burgerlijke procesrecht als bescherming tegen eigenrichting. Hun omschrijving van eigenrichting luidt:

‘... het eigenmachtig, tegen de wil van belanghebbenden en zonder toepassing van (burgerlijk) procesrecht beïnvloeden van rechten.’

Anders dan Star Busmann beschouwen zij art. 5:44 BW als een bepaling die ‘uitdrukkelijk eigenrichting’ toestaat.[\[noot:17\]](#) Van Nispen omschrijft eigenrichting als ‘eigenmachtig optreden ter handhaving van eigen recht of aanspraak’. Hij signaleert het toenemen van het ‘eigenrichtingsaspect, in dier voege dat meer sancties in beginsel vatbaar zijn voor realisering buiten rechte, zoals de ontbinding van de wederkerige overeenkomst (...) en de vernietiging van de rechtshandeling in geval van wilsgebreken.’ Ook de verruimde inzetbaarheid van de ‘eigenrichting tot zekerheid’ (de materie van de opschortingsrechten) valt daaronder.[\[noot:18\]](#) Huydecoper sluit zich bij deze benadering aan en wijst op de bestaande middelen waarmee buiten rechte nakoming kan worden verkregen of afgedwongen:

‘In een beperkt maar niet onbelangrijk aantal gevallen laat de wet de crediteur toe, zich zelf te verschaffen wat een ander jegens hem verplicht was (te presteren) - iets wat, met een enigszins pejoratieve bijklank, wel als ‘eigenrichting’ wordt aangeduid, maar in het geheel niet pejoratief verdient te worden bejegend.’

Ook hij schaarde in de wet verankerde mogelijkheden tot eigenmachtig ingrijpen derhalve onder eigenrichting.[\[noot:19\]](#) Milo neemt Rutten's beschrijving van eigenrichting tot uitgangspunt maar concludeert tot een ruimere inzetbaarheid van eigenrichting dan Rutten wenselijk achtte. Zo wekt hij de indruk dat de eigenaar naar eigen inzicht mag slopen wat een ander op zijn grond heeft aangevangen te bouwen. En dat de eigenaar een gestolen boek mag afpakken van de bezitter.[\[noot:20\]](#) Anders dan Rutten benadrukt hij niet dat de vraag of de eigenaar inderdaad eigenaar is van de grond of het boek onderdeel van het geschil kan zijn. Dit laatste maakt dat eigenrichting als uitgangspunt volgens Rutten moet worden afgewezen.

9. Het is interessant vast te stellen dat Kaser, Meijers en Star Busmann de in de wet voorziene mogelijkheden tot eigenmachtig optreden niet als eigenrichting beschouwen.[\[noot:21\]](#) Wie, zoals zij, het begrip eigenrichting reserveert voor die gevallen waarin zonder wettelijke grondslag eigenmachtig wordt opgetreden, wekt terecht de suggestie dat sprake is van een gedraging die in beginsel als onwenselijk moet worden beschouwd. Dat is ook de conclusie waartoe Rutten op grond van zijn verfijnde verkenning komt. Het andere uiterste is om handhaving als doel te stellen en vanuit dat doel een middel (eigenrichting) te promoten. Handhaving van rechten kan het effect zijn van een bepaald rechtsmiddel, maar het is mijns inziens geen reden om niet bestaande of privaatrechtelijk niet geoorloofde en niet verankerde rechtsmiddelen te ontwikkelen.

Als het begrip eigenrichting in een ruimere betekenis wordt gebruikt (zoals Heyning-Plate, Van Nispen en Huydecoper doen), valt te constateren dat eigenrichting de spil is waar het geldende burgerlijke recht om draait. Het zelf ter hand nemen van zijn recht is in het privaatrecht niet onbekend. Degene die nakoming vordert van zijn wederpartij en daarmee zijn recht op nakoming veilig stelt doet in dat geval aan eigenrichting. Deze vorm van eigenrichting is echter de kracht van het privaatrecht: partijen kunnen met behulp van dat privaatrecht hun (dreigende) geschillen zoveel mogelijk zelf oplossen. Niemand heeft als ideaalbeeld dat het recht op nakoming standaard door tussenkomst van een rechter moet worden afgedwongen. Wat terecht onaantrekkelijk wordt gevonden is dat burgers onderling met inzet van financieel, lichamelijk of moreel geweld de wederpartij tot handelen dwingen. In die gevallen beperken zij zich niet tot het ter hand nemen van hun eigen recht, maar voegen zij daar ander instrumentarium aan toe.

10. Mijn voorkeur gaat ernaar uit het begrip eigenrichting in de beperkte betekenis te verstaan. Eigenmachtig optreden dat zijn grondslag vindt in de wet is geen eigenrichting. Eigenmachtig optreden zonder het inschakelen van dwangmiddelen, bijvoorbeeld het buiten rechte vorderen van nakoming, is evenmin eigenrichting. Wél eigenrichting zijn het onbevoegdlijk optreden en het zelf beslissen wat de juridische toestand is - het eigenlijke 'richten'. Handhaving door privaatrecht heeft zowel betrekking op gevallen waarin rechterlijke tussenkomst is vereist als op gevallen waarin dat niet zo is.[\[noot:22\]](#) In dat laatste geval betreft het rechtsmiddelen die wel door de wet voorzien zijn. Privaatrechtelijke handhaving valt dan ook niet samen met eigenrichting. Evenmin is sprake van overlapping. Zodra privaatrechtelijke handhaving de vorm van eigenrichting aanneemt, is de handhaving niet meer 'privaatrechtelijk' verankerd. Aldus kan privaatrechtelijke handhaving aan het begrip eigenrichting getoetst worden. Waar de eigenrichting begint, eindigt de privaatrechtelijke handhaving. Het verbod van eigenrichting is derhalve niet een beslissend argument tegen handhaving door privaatrecht.

Heeft handhaving meer rechtvaardigheid gebracht?

11. Wat ons in het verband van dit themanummer interesseert is of Langemeijer een tendens heeft gesignaleerd die inderdaad heeft kunnen bijdragen aan de verwezenlijking van de rechtvaardigheid in ons burgerlijke recht. Voor de voorbeelden die Langemeijer zelf gaf, geldt dat zij een wezenlijke bijdrage leveren aan rechtvaardigheid. Ik versta de door hem aangestipte rechtsmiddelen echter niet allemaal als handhavend rechtsmiddel. Dat geldt met name het retentierecht. Daar komt bij dat Langemeijer zijn beschouwingen schreef in het licht van de rechtvaardigheid die onder het nieuwe recht verwezenlijkt zou kunnen worden. Zo signaleerde hij een krachtiger verankering voor het opschortingsrecht. Voor de moderne lezer is het inzetten van het opschortingsrecht zo gewoon dat het vermoedelijk niet als een nieuwe vorm van de verwezenlijking van rechtvaardigheid wordt ervaren.

12. Het is opvallend dat handhaving door privaatrecht verstaan als de ontmoediging een norm te schenden door hetzij potentiële schenders een nadeel in het vooruitzicht te stellen, hetzij hun voor te houden dat het voordeel dat zij met de normschending nastreven zal worden weggenomen, in de rechtspraak nauwelijks is beproefd. De rechtspraak van de Hoge Raad kent een enkele interessante uitzondering. Zo heeft de Hoge Raad de strekking van het wettelijke verbod om de werknemer te beschermen tegen te lange proeftijden gewaarborgd door zijn principiële beslissing dat een proeftijdbeding in strijd met het wettelijke verbod nietig is.[\[noot:23\]](#)

13. Een ander voorbeeld[\[noot:24\]](#) is te vinden in een arrest waarnaar door Marc Loth in ander verband wordt verwezen. Het betreft het geval waarin een jonge man die sinds zeven jaar een niet verbroken relatie had met een andere man, in gemeenschap van goederen huwde met een veel oudere, vermogende dame van wie hij sinds acht maanden de verzorger was. Vijf weken na het huwelijk beroofde hij zijn echtgenote van het leven. Daarvoor is hij strafrechtelijk veroordeeld. Op grond van art. 1:100 lid 1 BW maakte hij aanspraak op de helft van de door het overlijden van zijn echtgenote ontbonden gemeenschap van goederen. De kinderen van de overleden vrouw betogen (onder meer) dat de man geen aanspraak kan maken op enig door de vermoorde echtgenote aangebracht bestanddeel van de ontbonden huwelijkse gemeenschap. Zowel de rechtbank als het hof wijzen de vordering van de man om vast te stellen dat hij gerechtigd is tot de helft van de huwelijksgoederengemeenschap af. De Hoge Raad bekrachtigt het arrest van het hof. In navolging van de rechtbank refereert het hof aan het algemene rechtsbeginsel dat hij die opzettelijk de dood van een ander veroorzaakt, die hem begunstigd heeft, geen voordeel uit die begunstiging behoort te trekken. Het hof wijst vervolgens op het nauw met het genoemde rechtsbeginsel verwante rechtsbeginsel dat men geen voordeel behoort te hebben van de opzettelijk veroorzaakte dood van een ander. Anderzijds (aldus het hof) komt bij de beoordeling van het geschil betekenis toe aan de eisen van redelijkheid en billijkheid waarnaar de man zich als deelgenoot in de tot stand gebrachte algehele gemeenschap van goederen heeft te gedragen. De Hoge Raad bekrachtigt het oordeel van het hof. Hij verstaat het oordeel van het hof aldus dat de twee beginselen als onderdeel van de eisen van redelijkheid en billijkheid eraan hebben bijgedragen dat de uitoefening door de man van zijn aanspraken ontoelaatbaar is.

14. Door A-G Biegman-Hartogh wordt opgemerkt dat de door het hof gehanteerde beginselen in wezen niet zover afstaan van het beginsel dat men zich niet zonder grond ten koste van een ander mag verrijken. Hoewel de verrijkingsgedachte mijns inziens bruikbaar is bij het concretiseren van de ondersteunende werking van het privaatrecht bij de handhaving, zie ik de in dit geval genoemde beginselen primair als een uitwerking van de behoefte te reageren op onoirbaar gedrag. Het is immers niet zozeer de verrijking die wordt bestreden, als wel het feit dat die verrijking in direct verband staat met de door de verrijkte opzettelijk veroorzaakte

dood. De verrijking is niet ongegrond, zij vindt haar grond in het sluiten van het huwelijk. Maar de voordelen van de aan deze overeenkomst verbonden rechtsgevolgen worden de man ontzegd, omdat hij de verrijking door het opzettelijk veroorzaken van de dood snel wilde doen intreden. Hem worden de aan de huwelijksgemeenschap verbonden voordelen van de overeenkomst derhalve ontzegd.

15. In dit laatste geval heeft de Hoge Raad handhaving niet als redengevend voor zijn oordeel gegeven. Ik noem het omdat het arrest een goed voorbeeld is van het onthouden van een voordeel. In de concrete casus werkt dat niet preventief. In het algemeen werkt het onthouden van voordelen wel preventief. Bij het plannen van de te nemen stappen, zal door een potentiële dader namelijk worden ingecalculeerd dat van de te getroosten inspanningen geen voordelen te verwachten zijn. Deze calculatie zal ook in minder curieuze gevallen dan het overwegen van een moord op een (nog te verwerven) echtgenoot/echtgenote van belang zijn bij de overweging of het de moeite waard is rechtsnormen te schenden. Aldus geeft het onthouden van voordelen het privaatrecht een handhavende functie.

Kan en zal handhaving meer rechtvaardigheid brengen?

16. Terwijl in de rechtspraak de uitdrukkelijke toepassing van de handhavingsgedachte niet rijk gezaaid is, biedt het privaatrechtelijke systeem wegen om de handhaving van normen die strekken ter bescherming van algemene belangen te ondersteunen. De ondersteunende rol die het privaatrecht bij de handhaving van normen kan spelen, kan verder ontwikkeld worden. Voorbeelden van methoden die tot dusverre niet of in beperkte mate zijn beproefd zijn 1. het flexibel en op elkaar afgestemd inzetten van nietigheid en ongedaanmaking, zodanig dat ten aanzien van een partij bij een overeenkomst die het algemene belang schendt wordt afgezien van ongedaanmaking en wordt gekozen voor eenzijdige ongedaanmaking als sprake is van afwezigheid van goede trouw[noot:25] en 2. de verruiming van het leerstuk van de voordeelsafgifte en winstaftocht in het gemene aansprakelijkheidsrecht. In aansluiting op het reeds besproken arrest van de Hoge Raad ga ik hierna in op het laatste voorbeeld.

17. In het roddelblad Party werd in 2001 aangekondigd dat de zanger Gordon een relatie heeft met een golfleur, Kok. Kok werd afgeschilderd als ex van andere, met naam genoemde beroemdheden en als 'afdankertje'. Het stuk was voorzien van foto's van Gordon, zijn vriend Kok en diens vermeende exen. Het bevatte volgens Gordon en Kok onjuistheden. In de door Gordon c.s. aangespannen procedure bleek dat de door Party gepubliceerde gegevens over het privéleven van Gordon en Kok onjuist waren of onvoldoende steun vonden in het beschikbare feitenmateriaal. De onrechtmatige daad van Party veroorzaakte aan de zijde van Gordon en Kok immateriële schade. Zo is de relatie tussen de publieke persoonlijkheid Gordon en de (tot dan toe onbekende) Kok onder spanning komen te staan. Zowel Gordon als Kok kregen in kort geding een naar billijkheid vastgestelde schadevergoeding toegekend.[noot:26]

Over eventuele materiële schade werd niet geprocedeerd. Hieraan kan ten grondslag hebben gelegen dat Gordon en Kok niet konden aantonen dat zij de informatie over hun privéleven (in een vorm die wel overeenstemt met de werkelijkheid) en de rechten op hun portretten zelf zouden hebben geëxploiteerd. De onrechtmatige daad van Party heeft geen vermogensschade veroorzaakt.

18. De schending van persoonlijkheidsrechten en andere immateriële belangen, kan leiden tot immateriële schade. Ook als de vermogensrechtelijke omvang daarvan niet (goed) vaststelbaar is, is de vergoeding van de schade compensatoir:

‘De goedmaking geschiedt niet door het opleggen van een maatregel van poenale aard, maar door het toekennen van een naar billijkheid vast te stellen schadevergoeding,...’.[noot:27]

Het bedrag wordt krachtens art. 6:106 BW naar billijkheid vastgesteld waarbij de relevante omstandigheden van het geval in aanmerking worden genomen. Het bepalen van een schadevergoeding zonder dat precies wordt vastgesteld wat de omvang daarvan is, is het BW niet vreemd. Art. 6:97 BW maakt een schadebegroting op grond van schatting mogelijk voor die gevallen waarin de omvang van de vermogensschade niet nauwkeurig kan worden vastgesteld. De reeds staande praktijk om immateriële schade waarvan de omvang lastig kan worden vastgesteld te vergoeden, valt dan ook niet te beschouwen als een vorm van bestraffende schadevergoeding.[noot:28]

Dat het systeem van vergoeding van immateriële schade geen punitief element kent[noot:29], houdt in dat indien de benadeelde niet kan aantonen dat hij schade heeft geleden als gevolg van de schending van zijn persoonlijkheidsrecht of andere immateriële belang, hij géén schadevergoeding zou moeten kunnen vorderen. In die gevallen zal de onderliggende norm in beginsel gehandhaafd moeten worden met behulp van het publieke recht.[noot:30]

19. Terug naar Gordon en zijn vriend Kok. Het treffende aan dergelijke casus is dat de benadeelde dikwijls geen vermogensschade lijdt, terwijl het vermogen van de dader aanzwelt dankzij de onrechtmatige schending van persoonlijkheidsrechten. Zonder aantoonbare vermogensschade kunnen Gordon en Kok echter geen beroep doen op schadevergoeding. Art. 6:104 BW biedt geen soelaas. Het ziet niet wezenlijk op afdracht van winst maar op de begroting van de schade op het bedrag van de door de onrechtmatige daad genoten winst. De regel wordt slechts toegepast indien de benadeelde aantoot daadwerkelijk schade te hebben geleden. Indien de benadeelde geen schade lijdt, volgt geen afgifte van voordelen. Degene die het immateriële belang heeft geschonden behoudt in zo’n geval de daarmee gegenereerde voordelen.[noot:31] Het thans geldende vermogensrecht biedt dus niet veel. En het resultaat - een beperkte vergoeding van immateriële schade - staat ver af van hetgeen als gerechtigheid wordt ervaren. De verwezenlijking van die gerechtigheid moet naar mijn mening niet worden gezocht in het toekennen van een bestraffende vergoeding (punitive damages). Het privaatrecht heeft iets beters te bieden.

20. De winstafdracht en ‘voordeelsafgifte’ kunnen in geval van schending van persoonlijkheidsrechten en andere immateriële belangen een belangrijker bijdrage leveren aan de handhaving dan thans het geval is. Aan de basis daarvan ligt de gedachte dat persoonlijkheidsrechten op vergelijkbare wijze beschermd kunnen worden als zaken. De ‘bezitter’ van het persoonlijkheidsrecht of immateriële belang is daartoe exclusief bevoegd. De vruchten van zijn recht komen hem toe. Indien deze vruchten toevallen aan een derde die het persoonlijkheidsrecht niet te goeder trouw schendt, moeten die vruchten worden afgegeven.

21. Zoals gezegd wordt deze redenering vooralsnog niet gevolgd bij de toepassing van de winstafdracht op grond van art. 6:104 BW. Toch is een ‘echt’ recht op afgifte van voordelen goed in ons huidige privaatrecht in te bedden. Een dergelijk recht zou kunnen volgen uit de breder in ons privaatrecht aanwezige verrijkingsgedachte.[noot:32] De invalshoek die Linssen heeft gekozen voor het leerstuk van de winstafdracht, is daarbij een goed startpunt. Linssen spreekt van ‘voordeelsafgifte’, en stelt dat er een ‘van het schadevergoedingsrecht volledig ontkoppelde verrijkingsrechtelijke verplichting tot voordeelsafgifte’ zou moeten zijn. Deze verrijkingsrechtelijke verplichting moet men zien als een evenknie van de revindicatie en de

bezitsactie.[\[noot:33\]](#) De verplichting tot winstafdracht ligt aldus in het verlengde van de exclusieve bevoegdheid van de benadeelde tot gebruik en uitoefening van zijn recht, waaronder tevens vallen de gerechtigdheid ten aanzien van de voordelen. Door het persoonlijkheidsrecht of immateriële belang op vergelijkbare wijze te behandelen als intellectuele eigendomsrechten, kan de rechthebbende ten aanzien van deze rechten een exclusieve gebruiksbevoegdheid hebben. Dat brengt mee dat hij met uitsluiting van anderen bevoegd is dat recht te gebruiken, uit te oefenen of te exploiteren. Het sluitstuk zou zijn dat bijvoorbeeld de boulevardpers in voorkomende gevallen kan worden verplicht tot afgifte van de voordelen die hij door inbreuk op een persoonlijkheidsrecht genereerde. In deze opvatting wordt het af te geven voordeel niet verminderd met kosten van de door de dader gedane investeringen.

22. De introductie van deze vorm van voordeelsafgifte biedt de mogelijkheid daarvan een ruimer gebruik te maken dan thans het geval is. Wel moet daarmee behoedzaam worden omgegaan. Het voordeel is immers door de dader zelf gegenereerd met - afgezien van het geschonden persoonlijkheidsrecht of immateriële belang - eigen middelen. Dat pleit ervoor de verplichting te beperken tot normschenders die niet te goeder trouw het persoonlijkheidsrecht of het immateriële belang schenden. Het aanknopingspunt daarvoor is te vinden in de art. 3:120 en 121 BW, die onderscheiden tussen de bezitter te goeder trouw en de bezitter niet te goeder trouw. De bezitter die niet te goeder trouw is dient de afgescheiden natuurlijke en opeisbaar geworden vruchten af te geven aan de rechthebbende. Aan de bezitter te goeder trouw behoren de afgescheiden natuurlijke en opeisbaar geworden burgerlijke vruchten toe. Analoog hieraan is dat alleen de dader die niet te goeder trouw het persoonlijkheidsrecht of het immateriële belang van de benadeelde schendt en daarvan voordelen geniet, tot afgifte van de voordelen kan worden verplicht.[\[noot:34\]](#) Vergelijkbaar hiermee is dat de verplichting in het merkenrecht is beperkt tot moedwillige inbreuk.

23. Wat is de kracht van deze vorm van voordeelsafgifte? Zij resoneert de gerechtigheidsgedachte dat men zich niet ongerechtvaardigd ten koste van een ander mag verrijken resp. dat men niet mag behouden wat men zonder rechtsgrond verwerft. Door de beperking tot daders die niet te goeder trouw zijn, sluit zij aan bij de regeling van het bezit. Evenals punitive damages heeft zij een afschrikkende werking. Het in het vooruitzicht gestelde rechtsgevolg van voordeelsafgifte zal potentiële normschenders ervan weerhouden tijd en geld in een normschending te investeren. De onderliggende norm wordt gehandhaafd met een rechtsmiddel dat past in de handen van individuen. Anders dan punitive damages ligt zij in het systeem van het privaatrecht besloten. Dat heeft voordelen. Punitive damages passen niet in het systeem van het privaatrecht en de introductie ervan in het privaatrecht zou ongerechtigheid meebrengen: zonder de bescherming van strafrechtelijke beginselen handhaven burgers naar eigen inzicht en dus willekeurig hun belangen door een rechtsvordering in te stellen waarvan de verplichting en de omvang niet gerelateerd zijn aan de in het vermogensrecht verweven gerechtigheidsideeën (geen vergoeding zonder schade, afgifte van voordelen in geval van bezit niet te goeder trouw, geen bestraffing). En minstens even belangrijk: als dat beter strookt met hun eigen belang handhaven burgers niet.

24. Met in het achterhoofd de vraag hoe het privaatrecht de handhaving van normen kan ondersteunen, is met de verplichting voordelen af te geven een oplossing gevonden die aansluit bij verschillende gerechtigheidsgedachten: het vermijden van ongerechtvaardigde verrijking, het kunnen beschermen van het eigen vermogen, het plukken van vruchten die het eigen vermogen voortbrengt. Dit alles met behoud van andere, aan het gehele recht ten

grondslag liggende, gerechtigheidsgedachten zoals het legitimeitsbeginsel en het daaruit voortvloeiende lex certa beginsel en het verbod van willekeur.[[noot:35](#)]

25. Handhaving heeft niet alleen rechtvaardigheid gebracht, zij is, mits behoedzaam aangewend, in staat meer rechtvaardigheid en zelfs gerechtigheid te brengen. De middelen die daartoe besloten liggen in het systeem van het privaatrecht verdienen het te worden opgespoord en ontgonnen. Of, zoals Langemeijer schrijft,

‘Ieder behoorlijk jurist (...) zal al zijn scherpzinnigheid inzetten om binnen het kader van het geheel van dit stuk recht voor (...) een detailvraag de zoveel mogelijk rechtvaardige oplossing te vinden.’[[noot:36](#)]

[1]

G.E. Langemeijer, De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht, 5e druk, Tjeenk Willink: Zwolle 1985, p. 101. Tenzij anders aangegeven verwijs ik hierna naar deze druk van Langemeijers werk.

[2]

G.E. Langemeijer, De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht, 1e druk, Tjeenk Willink: Zwolle 1976, p. 1.

[3]

Eerder merkt Langemeijer op dat de mogelijkheid vorderingen met elkaar te verrekenen en enkele gevallen van retentierecht reeds in ‘ons wetboek’ (het tot 1992 geldende BW) zijn geregeld.

[4]

Langemeijer, De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht, a.w., p. 1, 100-102.

[5]

Zie voor verwijzingen Jeroen Kortmann en Carla Sieburgh, Handhaving door Nederlands privaatrecht, in: Rechtshandhaving door het privaatrecht, Preadviezen 2009 voor de Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland, Boom: Den Haag 2009, p. 249-252.

[6]

In dat preadvies werd aangegeven dat het begrip handhaving in de privaatrechtelijke literatuur niet nader wordt omschreven en niet eenduidig wordt gebruikt. In de vlak na het voormelde preadvies verschenen bundel Handhaving van en door het privaatrecht, Boom: Den Haag 2009, geeft E.F.D. Engelhard, Handhaven van en door privaatrecht, p. 12 wel een omschrijving van (rechts)handhaving: ‘het ondernemen van juridische actie, het nemen van maatregelen, het houden van toezicht en/of het opleggen van sancties ter bevordering van de naleving van rechtsplichten en/of het gelden maken van aanspraken of rechten.’

[7]

Hetgeen niet wegneemt dat zo'n rechtsmiddel handhaving als bijwerking kan hebben. Zie Kortmann en Sieburgh, Handhaving door Nederlands privaatrecht, a.w., p. 256-257.

[8]

Zie daarover Kortmann en Sieburgh, Handhaving door Nederlands privaatrecht, a.w., p. 252-254, 256-257, 286.

[9]

De reden daarvoor is dat een retentierecht geen preventieve werking kan hebben. Het is pas inroepbaar als de retentor zelf al heeft gepresteerd. Het is derhalve - behalve een prikkel aan de wederpartij om alsnog na te komen - een middel dat op herstel van het vermogensrechtelijke evenwicht is gericht. Opschorting daarentegen kan worden ingeroepen ter preventie van het ontstaan van een dergelijke vermogensrechtelijke onevenwichtigheid.

[10]

Anders dan Langemeijer (p. 2) en evenals Van Schilfgaarde versta ik onder rechtvaardigheid en gerechtigheid niet hetzelfde. Zie daarover P. van Schilfgaarde, Acciditutie in de rechtsvinding, WPNR (2006) 6649, p. 6, noot 30: 'Gerechtigheid is niet een waarde als men daaronder verstaat iets dat is. Gerechtigheid is - eenvoudig genomen - iets dat geschiedt en, zo zou ik wille toevoegen: alleen als existentiële ervaring gekend kan worden.'. Zie ook Van Schilfgaarde, Recht als taalgang, in deze aflevering van WPNR; Recht, onrecht, gerechtigheid, Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie (2006), p. 162-177 en C.H. Sieburgh, L'Art de la distinction. 'Alle oordeel is dat des ondersheids', NJB 2008, p. 7 e.v.

[11]

Als punitive damages beschouw ik schadevergoedingen die bewust groter zijn dan de geleden schade.

[12]

M. Kaser, Das Römische Zivilprozessrecht, Beck: München, 1966, p. 1, 19-20 (zie i.h.b. noot 14).

[13]

E.M. Meijers, Algemene Leer van het Burgerlijk Recht, Deel I. De Algemene Begrippen van het Burgerlijk Recht, 2e druk, UPL: Leiden, 1958, p. 39.

[14]

L.E.H. Rutten, Eigenrichting, Tjeenk Willink: Zwolle, 1961, p. 4-11.

[15]

C.W. Star Busmann, Hoofdstukken van Burgerlijke Rechtsvordering, Bohn: Haarlem 1948, nr. 8.

[16]

L.S.C. Heyning-Plate, Eigenrichting tot zekerheid, de exceptio non adimpleti contractus en het retentierecht, Tjeenk Willink: Zwolle, 1969.

[17]

Snijders, Klaassen en Meijer, Nederlands burgerlijk procesrecht, 4e druk, Kluwer: Deventer, 2007 nr. 12. Art. 5:44 BW spreekt echter niet van eigenrichting, maar van het eigenmachtig mogen wegsnijden. In het verlengde van het door Kaser gemaakte onderscheid tussen Eigenmacht en Selbsthilfe, ligt de opmerking van de regeringscommissaris dat de in art. 5:44 BW gegeven bevoegdheid met in achtname van de beperkingen van art. 5:1 lid 2 moet worden uitgeoefend.

[18]

C.J.J. van Nispen, Sancties in het vermogensrecht, Mon. Nieuw BW A-11 (2003), Kluwer: Deventer, nr. 8, 10.

[19]

J.L.R.A. Huydecoper, Reële Executie, Mon. BW A-13 (2010), Kluwer: Deventer, nr. 10 (n.n.g.).

[20]

J.M. Milo, Over mijn en dijn. Een nadere beschouwing van eigenrichting als handhaving, in: E.F.D. Engelhard e.a. (red.), Handhaving van en door het privaatrecht, Boom: Den Haag 2009, p. 112-113, 119. . Milo's pleidooi voor een ruimer gebruik van eigenrichting, is mede ingegeven door de niet beargumenteerde aanname dat handhaving gestimuleerd zou moeten worden.

[21]

Rutten, Eigenrichting, a.w., p. 12 en noot 32 twijfelt of een geval waarin de wet eigenmachtig ingrijpen uitdrukkelijk toestaat wel als eigenrichting kan worden aangemerkt.

[22]

Hoewel ik het gebruik van het begrip 'handhaving' voor rechtsmiddelen die herstel bewerkstelligen niet goed gekozen vind, geldt ook voor die rechtsmiddelen dat als zij zonder tussenkomst van de rechter kunnen worden ingezet, als de wet daarin voorziet.

[23]

HR 8 juli 1987, NJ 1988, 323 m.nt. P.A. Stein (Hensbergen/ Albers), r.o.3. Zie hierover J.S. Kortmann en Sieburgh, Handhaving door Nederlands privaatrecht, a.w., p. 264-267, 289-290.

[\[24\]](#)

HR 7 december 1990, NJ 1991, 593 m.nt. E.A.A. Luijten (L/Brouwers)

[\[25\]](#)

Zie voor voorbeelden J.S. Kortmann en Sieburgh, *Handhaving door Nederlands privaatrecht*, a.w., p. 267-270, 290-292 met verwijzingen, waaraan toe te voegen Asser/ Hartkamp & Sieburgh 6-III* 2010, nr. 324, 635.

[\[26\]](#)

Hof Amsterdam 4 juli 2002, KG 2002/191.

[\[27\]](#)

Parl. Gesch. Boek 6, Eindverslag I, p. 388, curs. in origineel.

[\[28\]](#)

Dat zou anders zijn als de naar billijkheid te vergoeden immateriële schade vastgesteld wordt op bijvoorbeeld 1000 euro, waarna de omvang van de totale vergoedingsplicht zou worden bepaald op 3000 euro.

[\[29\]](#)

Dit is iets anders dan een element van genoegdoening. Zie daarover Parl. Gesch. Boek 6, Toelichting Ontwerp Meijers, p. 377. C.E. du Perron, 'Genoegdoening in het civiele aansprakelijkheidsrecht', Preadvies NJV 2003, in: *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereeniging 2003*, Kluwer: Deventer 2003.

[\[30\]](#)

Vermoedelijk anders J.H. Nieuwenhuis, *De geboorte van het recht uit de geest van de tragedie*, RM Themis 2009, p. 234.

[\[31\]](#)

J.S. Kortmann en Sieburgh, *Handhaving door Nederlands privaatrecht*, p. 259-261, 287-289.

[\[32\]](#)

Vgl. A.G. Strikwerda, Conclusie voor HR 9 november 1990, NJ 1991, 169 (Du Pont/The Globe Manufacturing Company), alinea 34: "Zowel vereenvoudiging van de bewijspositie van de octrooihouder, als ongedaanmaking van de verrijking van de inbreukmaker (inbreuk mag niet lonen) vormen dus de ratio van de regeling van art. 43 lid 3 Row."

[\[33\]](#)

Linssen, Voordeelsafgifte en ongerechtvaardigde verrijking, a.w., p. 306-307, 599 e.v, 652.
Verheij, Vergoeding van immateriële schade wegens aantasting in de persoon, a.w., ziet als een van de gezichtspunten om te bepalen of de door hem gepostuleerde handhavingsfunctie recht geeft op vergoeding van immateriële schade de mate waarin de inbreukmaker (financieel) voordeel heeft van zijn inbreuk. In zijn uitwerking van dit gezichtspunt refereert ook hij aan de bezitsactie en onderscheidt hij, verwijzend naar art. 3:120 en 3:121 tussen de inbreukmaker te goeder en niet te goeder trouw.

[34]

Vergelijk voor de ongedaanmakingsvordering (art. 6:203 jo.) art. 6:206 BW. Daarin is geregeld dat wat betreft de ongedaanmaking op de afgifte van vruchten (en de vergoeding van kosten en schade) onder meer art. 3:120 en 121 BW van overeenkomstige toepassing zijn.

[35]

J.S. Kortmann en Sieburgh, Handhaving door Nederlands privaatrecht, a.w., p. 282-285 en voor een voorbeeld van de problemen die bestraffing in het privaatrecht veroorzaakt C.H. Sieburgh, Vindicet quadrupliciter, Groninger Opmerkingen en Mededelingen XXVII (2010), p. 76.

[36]

Langemeijer, De gerechtigheid in ons burgerlijk vermogensrecht, a.w., p. 41.